

UDC 94+930(47)

**THE RELIABILITY OF CHRONICLE DATA
ABOUT THE CAMPAIGN OF VOLODYMYR MONOMAKH
AGAINST THE POLOVCIANS IN 1111 (CHRONOLOGICAL,
GEOGRAPHICAL AND MUSEUM-CULTURAL ASPECTS)**

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of NAS of Ukraine

4, Hrushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0104-6081

M. Tortika

DSc (History), Associate Professor

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatsky Uzviz, Kharkiv, 61057, Ukraine

torteka@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9674-5629

Study of the Polovcians history in the end of the 11th – the beginning of the 13th century AD was traditionally based on data from Old Rus'ian chronicles. In some cases, discrepancies were observed between different lists of these chronicles. Therefore, there was sometimes distrust in the teaching of the sequence of events by Old Rus'ian chroniclers. It especially applies to the information about Volodymyr Monomakh's military campaign against the Polovcians on the "Don" in 1111. The most detailed information about this military campaign is contained in the Ipatievaska and Voskresenska chronicles. Therefore, it became the object of research. The main goal of the proposed research is to determine the degree of reliability of the information about Volodymyr Monomakh's campaign against the Polovtsy in 1111,

© 2022 O. Bubenok and M. Tortika; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

which is contained in these chronicles. It required solving certain issues. So, these chronicles contain the information about the very early date of Easter in 1111 – April 2 (Sunday). All these questions forced the authors of this article to study the history of the Easter tradition and mathematical verification of the data of the chronicle texts. It gave a positive result. However, the date of the arrival of Volodymyr Monomakh's troops on the "Don" (Siverskyi Donets) differs in both lists of chronicles: according to the Ipatievskia chronicle, it happened "in the sixth '*nedelya*' of fasting"; according to the Voskresenska chronicle – "in the fifth '*nedelya*' of fasting". The analysis of the texts shows that the compilers of these two chronicles followed different chronological approaches, but, in accordance with it, they gave one date – March 19. There are still lively disputes regarding the localization of the Polovtsian centers – Sharukan (Cheshuyev) and Sugrov. Today it is possible to localize only one Polovtsian center – Sharukan near the modern Zmiyiv town, because, in the language of the Polovcians, the name of their Khan *Sharukan* meant "Dragon, Snake" (Ukrainian *Dragon* is *Zmiy*). Analysis of chronicles shows that the population of these Polovtsian towns was mixed: there were not only the Polovcians, but also representatives of the agricultural Christian world. Exhibits from the archaeological collections of the Zmiyiv Museum of Local Lore show this diversity of the population in the Polovcian period. The authors of this article used these unpublished museum collections to solve the problem. Thus, the data of the Ipatievskia Chronicle about Volodymyr Monomakh's campaign against the Polovtsians in 1111 can be fully trusted.

Keywords: Polovcians (Polovtsians, Polovtsy), Volodymyr Monomakh, ancient Rus'ian chronicles, chronology, chronicle geography, Sharukan, archaeological collection

О. Б. Бубенок, М. В. Тортіка
ДОСТОВІРНІСТЬ ЛІТОПИСНИХ ДАНИХ
ПРО ПОХІД ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА
ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1111 Р.
(ХРОНОЛОГІЧНИЙ, ГЕОГРАФІЧНИЙ
ТА МУЗЕЙНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ)¹

Вступ

Серед етнічних груп східного походження, які відігравали помітну роль у культурному та політичному житті Південної Русі,

¹ Частина статті з історіографії, джерелознавства та історичної географії були написані О. Б. Бубенком, а частини статті з історичної хронології та музеєзнавства – М. В. Тортікою.

половці посідають особливе місце. Це можна пояснити географічною близькістю цих кочівників до слов'ян, що сприяло виникненню особливих територій на половецько-руському пограниччі, де кочівники і землероби співіснували. Проте ця тема ще й досі залишається маловивченою.

Для східноєвропейської історіографії дослідження історії половців кінця XI – початку XIII ст. традиційно базувалося на даних давньоруських літописів. Водночас досить часто спостерігалися розбіжності між різними списками цих хронік. З огляду на це виникала недовіра до викладу послідовності деяких подій давньоруськими літописцями. Особливо це стосується відомостей про похід Володимира Мономаха проти половців на “Дон” в 1111 р. Як відомо, у результаті цієї блискуче здійсненої військової операції половецька фортеця “Шарукань (Чешуєв)” була захоплена без бою, а місто “Сугров” було спалене. Унаслідок цього половці зазнали остаточної поразки на р. Сальниці. Про ці події йдеться в багатьох списках давньоруських літописів, включно з найбільш ранніми.

Зокрема, у Лаврентіївському літописі, що містить копію літописного зведення 1305 р. і був складений у 1377 р., міститься коротенька згадка про ці події, датована 1112 р.: “Идоша на Половце С[вя]тополк, Ярослав, Всеволод, Володимер, С[вя]тослав, Ярополк, Мстислав, Д[а]в[и]д С[вя]тославич с с[ы]н[о]м Ростиславом, Олегович, Д[а]в[и]д Игоревич и доидоша града Осенева и Сугрова и вземше вежи Половеческие и бишася с Полоци на Салне реце м[еся]ца марта в 27 д[е]нь и победиша Половце Руский князи” [Лаврентьевская... 1926, 289]. Як бачимо, Шарукань тут названо “град Осенев”. Не менш цікавими є відомості близького текстуально до Лаврентіївського Радзивіллівського літопису, який було створено наприкінці XV ст., але який фактично являв собою копію зведення початку XIII ст. Водночас повідомлення про цей похід у Радзивіллівському літописі майже повністю ідентичне повідомленню Лаврентіївського літопису, бо навіть рік там вказаний 6620 (1112) [Радзивиловская... 1989, 103]. В інших літописах фігурує 6619 (1111) рік.

Однак існують розбіжності в написанні назв половецьких центрів при описі подій 1111 р.: в Іпатіївському, Воскресенському літописах фігурує назва “Шарукань”, а в Никонівському, або

Патріаршому, літописі – “град Рукань” [Ипатьевская... 1843, 2; Воскресенская... 1856, 22; Патриаршая... 1862, 142]. Під 1116 р. назву міста “Шарукань” зазначено лише в Іпатіївському літописі [Ипатьевская... 1843, 7, 8, 291]. Проте в Лаврентіївському, Воскресенському та деяких інших літописах під цим роком фігурує назва “Чешуєв” (Чешлюєв) [Лаврентьевская... 1926, 291; Воскресенская... 1856, 24]. Водночас у Лаврентіївському та Радзивілівському літописах під 1111 р. зазначена назва половецького центру “Осенеv-град” [Лаврентьевская... 1926, 289; Радзивилловская... 1989, 103]. Зіставлення текстів дає змогу стверджувати, що в цьому разі йдеться про одне половецьке місто. Найменування другого половецького “града” Сугрова незмінно переважає у всіх літописах, лише в Никонівському зустрічається варіант “Юсогров” [Патриаршая... 1862, 150]. Незважаючи на це, стає зрозуміло, що усюди йдеться про ті самі події, а саме про похід проти половців у 1111 р. на чолі з Володимиром Мономахом. У більшості літописів ці події описані досить стисло. Найдокладніші відомості про похід 1111 р. містяться лише в Іпатіївському і Воскресенському літописах [Ипатьевская... 1843, 2; Воскресенская... 1856, 22]. На сьогодні ми маємо досить докладну інформацію про населення Половецького степу на берегах “Дону” на початку XII ст. лише завдяки текстам цих двох літописів. Саме цим і обумовлено вибір фрагментів як Іпатіївського, так і Воскресенського літопису. Однак між ними є розбіжності, що потребує пояснення.

Треба додати, що з цим повідомленням перегукується інше, де мова йде про похід Ярополка, сина Володимира Мономаха, у 1116 р. проти половців на “Дон”. Літописець повідомляє: “...Ярополк ходи на половецкую землю, к реке Дону, и ту взя полон мног и города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сутров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню”. У літописах також сказано, що бранка Ярополка була “красна вельми” і “ясского князя дщерь” [Воскресенская... 1856, 24; Ипатьевская... 1843, 7, 8, 291]. Однак, окрім згадки про існування третього поселення Галина (Балина) та другої назви Шаруканя – *Чешуєв*, ця згадка під 1116 р. не дає жодної нової інформації про локалізацію половецьких центрів. Найдокладніші відомості містяться в цих літописах під 1111 р.

Повертаючись до опису подій 1111 р., зазначимо, що у східно-європейській історіографії склалася традиція одночасно використовувати для аналізу тексти Іпатіївського та Воскресенського літописів. Хоча такий підхід не можна вважати цілком обґрунтованим, бо Іпатіївський літопис було остаточно складено на початку XV ст., а Воскресенський – наприкінці XVI ст. Тому не дивно, що між ними є розбіжності.

Зокрема, в Іпатіївському та Воскресенському літописах сказано, що в середу 8 березня військо Володимира Мономаха виступило з Ворскли і, перейшовши багато річок, підійшло нарешті до “Дону”. За даними Іпатіївського літопису, це відбулося “в шестую неделю поста”, а згідно з Воскресенським – “в пятую неделю поста” [Ипатьевская... 1843, 2; Воскресенская... 1856, 22]. Зважаючи на це, було зроблено припущення, що русь могла досягти “Дону” в ніч із неділі 12 березня на понеділок 13 березня або на тиждень пізніше – 19 березня. Цей факт змусив багатьох дослідників вважати, що тут йдеться не про сучасний Дон, а про Сіверський Донець, оскільки р. Дон у давньоруських літописах фігурувала як “Дон Великий”. Уперше цього висновку дійшов ще в XVIII ст. В. М. Татищев [Татищев 1963, 259]. У XIX ст. такої ж думки дотримувалися М. П. Барсов, В. Г. Ляскоронський, О. О. Шахматов та М. Аристов. Усі вони вважали, що “Шарукань” і “Сугров” варто шукати не на Дону, а на Сіверському Дінці [Барсов 1885, 131; Ляскоронский 1907, 24; Шахматов 1916, 338; Аристов 1877, 9].

Розбіжності між літописами щодо дати прибуття на “Дон” значно ускладнюють можливість реконструкції маршруту походу й викликають діаметрально протилежні думки щодо локалізації половецьких міст “Шаруканя” та “Сугрова”.

Зокрема, ще в XIX ст. В. Ф. Міллер локалізував ці поселення на Нижньому Дону [Миллер 1887, 68]. Цю думку В. Ф. Міллера підтримали Ю. В. Готьє та Ю. А. Кулаковський [Готьє 1927, 17; Кулаковский 1899, 46]. Однак із позицій сучасної науки висновки В. Ф. Міллера та Ю. А. Кулаковського не витримують критики. Вже давно переважає думка, що Шарукань та Сугров розташовувалися в басейні Сіверського Дінця.

Свого часу М. В. Сібільов та К. В. Кудряшов схильні були більше довіряти даним Іпатіївського літопису і у своїх висновках

спіралися також на дані археології і на знання місцевості, де мали, на їхній погляд, відбуватися описувані події. К. В. Кудряшов спробував повністю відновити в просторі і часі похід 1111 р. На його думку, військо Мономаха вийшло з м. Переяславля 26 лютого і досягло Ворскли 7 березня, 8 березня воно перебувало вже в Половецькому степу. Він вважав, що Шарукань міг бути захоплений увечері у вівторок 21 березня, а “Сугров” – у середу 22 березня. На шлях від Ворскли до “Дону”, де був розташований Шарукань, на думку К. В. Кудряшова, знадобилося б 12 днів (8–19 березня), тобто воїни Мономаха могли пройти за цей період близько 250 верст. Від р. Ворскли до м. Змієва – 140 верст, а від Змієва до Ізюмського перевозу – 95. Із цього випливає, що Шарукань і Сугров розташовувалися в безпосередній близькості від сучасного м. Ізюма, тобто в середній течії Дінця, на 100 верст південніше Харкова. Після узяття Шаруканя та Сугрова відбувся бій воїнів Мономаха з половцями на потоці Дегея. На думку К. В. Кудряшова, це могло статися 24 березня (в п’ятницю). У понеділок 27 березня відбулася битва на р. Сальниці. За спостереженнями К. В. Кудряшова, ця річка протікала в районі м. Ізюма. Це дало досліднику підстави вважати, що Шарукань, Сугров та Балин варто шукати південніше м. Ізюма, усього в декількох десятках кілометрів від нього [Кудряшов 1948, 112–121]. М. В. Сібільов дотримувався схожої думки і вважав, що Шарукань – це Теплинське городище, Сугров – Сидорівське, а залишки третього міста Балина – городище біля с. Маяків у середній течії Сіверського Дінця. Відстань між Теплинським і Сидорівським городищами дорівнює 10 км, що, на думку М. В. Сібільова, становило половину одного денного переходу [Сібільов 1950, 99–114].

Інша група дослідників була схильна також довіряти даним Воскресенського літопису, і тому вони локалізували половецькі міста під Харковом. Зокрема, у 1902 р. на XII Археологічному з’їзді, що проходив у м. Харкові, В. О. Городцов висловив припущення, що Донецьке городище, розташоване поблизу сучасного Харкова, у половецьку епоху було Шаруканем. Підставою для цього стало твердження одного старожила, що залишки цього поселення в колишні часи “нібито йменувалися Шаруканем” [Городцов 1905, 110]. Досить оригінальним був підхід В. В. Мавродіна. Він вважав, що “точне нанесення на карту Шаруканя,

Чешуєва, Сугрова та Балина навряд чи зараз видасться можливим”. Однак це твердження не перешкодило йому пов’язати із Шаруканем Донецьке городище, де, на його думку, жило “змішане ясько-русько-тюркське населення” [Мавродин 1940, 214]. Б. О. Рибаків також поділяв думку В. О. Городцова та В. В. Мавродіна про ідентичність Шаруканя та Донецького городища. А зважаючи на те, що інше місто, Сугров, мало розташовуватися поблизу Шаруканя, то Сугровом, на його думку, було Каганове (Кабанове) городище. Пов’язати літописний “Балин” з яким-небудь археологічним об’єктом він не наважився [Рыбаков 1952, 20–25].

Незгодною з висновками М. В. Сібільова та К. В. Кудряшова була також С. О. Плетньова. Вона вважала непідтвердженим “повернення князів зі степової глибинки після взяття городків”. Дослідниця зазначила, що битви з половцями не могли відбуватися по дорозі назад, тому що це не відповідає рішенню князів на Долобському з’їзді, де в 1111 р. руські князі вирішили витіснити половців з їхніх зимовищ, що розташовувалися впритул до руського кордону. Зважаючи на це, вона локалізувала Шарукань на місці Чугуєва, Сугров – на місці Змієва, а Балин пов’язала з укріпленим поселенням XII ст. біля с. Гайдарів [Плетнева 1990, 60–62]. Якщо взяти до уваги цю версію, то можна припустити, що військо Володимира Мономаха досягло р. Сіверського Дінця не у вівторок “в шестую неделю поста”, тобто 19 березня, як сказано в Іпатіївському літописі, а на тиждень раніше – 12 березня, що відповідає даним Воскресенського літопису. У ніч із 7 на 8 березня військо Мономаха форсувало р. Ворсклу, а 12 березня могло прийти до р. Сіверського Дінця. З цього випливає, що треба шукати половецькі міста Шарукань і Сугров не біля м. Ізюма, а під м. Харковом. Цієї версії локалізації Шаруканя та Сугрова дотримувалися О. Г. Дьяченко та В. К. Міхеев [Дьяченко, Михеев 2004, 145–160], а також О. Й. Прицак [Pritsak 1982, 335].

Схожі погляди щодо локалізації Шаруканя та Сугрова висловлював український дослідник Л. Є. Махновець, який у своїх коментарях до українського видання Іпатіївського літопису зазначив, що Шарукань, імовірно, мав розташовуватися біля гирла річки Чугівки, тобто на правому березі Сіверського Дінця, на місці сучасного міста Чугуєва [Літопис руський 1989, 589]. Що

стосується Сугрова, то дослідник локалізував його на місці сучасного Змієва, також на правому березі Сіверського Дінця [Літопис руський 1989, 579].

Розбіжності між Іпатіївським і Воскресенським літописами щодо дати прибуття війська Мономаха на береги “Дону” (Сіверського Дінця. – *Авт.*) значно ускладнюють вирішення цієї проблеми. У зв’язку з цим несподіваним видається підхід М. Аристова, який вважав помилковими відомості Іпатіївського літопису про прибуття війська Мономаха на “Дон” (Донець) на 6-му тижні посту і на підставі цього локалізував Шарукань у районі сучасного м. Харкова, на місці м. Чугуєва. На думку М. Аристова, повідомлення літопису про те, що до Сугрова прийшли “завтра в среду”, треба трактувати як “в среду утром”. А з цього випливає, що Сугров розташовувався від Шаруканя на відстані не одного денного переходу, а трьох. Це дало підстави М. Аристову локалізувати Сугров у районі сучасного м. Ізюма [Аристов 1877, 8–11]. У кінцевому підсумку незрозуміло, де міститься більш достовірна інформація про маршрут антиполовецького походу Володимира Мономаха в 1111 р. – в Іпатіївському чи Воскресенському літописах?

Окрім того, сучасних дослідників заганяє в глухий кут інформація, що міститься в Іпатіївському та Воскресенському літописах про дату Великодня та тривалість Страсного тижня в 1111 р. Зокрема, у літописах досить докладно повідомляється про битву на р. Сальниці, що, за даними Іпатіївського та Воскресенського літописів, відбулася в Страсний понеділок 27 березня: “в понедельник страстный, месяца марта в 27 день” [Ипатьевская... 1843, 2; Ипатьевская... 1908, 267]; “марта в 27, в понедельник страстной недели” [Воскресенская... 1856, 22].

При вивченні літописного опису знаменитого походу Володимира Мономаха на половців, що відбувся навесні 1111 р., увагу деяких дослідників привертало раннє датування Страсного тижня, яке передбачало не менш ранній Великдень, що припадав, за даними Іпатіївського та Воскресенського списків, на перші числа квітня цього ж 1111 р. Оскільки обидва літописні тексти використовували дати 24 березня (п’ятниця) та 27 (Страсний понеділок), логічно визначити дату Великодня в 1111 р. як 2 квітня (неділя). Однак саме на цьому ґрунті і виникло одне з центральних для

сучасних дослідників походу Володимира питання – про правильність такого датування. Річ у тому, що більшість сучасних християн точно знають, що межі Великодня, що коливаються, не можуть бути ширшими за такі дати, як 4 квітня і 8 травня. Тобто для сучасного дослідника така рання дата Великодня – 2 квітня видається неможливою. З огляду на це стають також сумнівними дати, наведені у Воскресенському та Іпатіївському літописах.

Тому головна мета запропонованого дослідження – визначення ступеня достовірності інформації про похід Володимира Мономаха проти половців у 1111 р., що міститься як в Іпатіївському, так і Воскресенському літописі. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- перевірити експериментальним шляхом достовірність дат, поданих у цих двох літописах, особливо це стосується точного датування Великодня в 1111 р.;

- визначити семантику терміна “неделя”, що зустрічається в обох літописах;

- на підставі перевірки дат скласти більш точну хронологію подій навесні 1111 р. в Половецькому степу;

- перевірити на географічній карті ймовірність власних розрахунків і припущень щодо маршруту походу та часу подій;

- знайти археологічне підтвердження запропонованій гіпотезі.

Методологічною основою цього дослідження є принцип “історичної пам’яті”. Цей підхід, що набув з кінця ХХ ст. дедалі більшого поширення, приводить до того, що поняття пам’яті, яке осмислюється суспільною свідомістю, конкретного образу, портрета чи події, стає об’єктивною реальністю, яка вже самостійно існує в нашій повсякденній свідомості. Отже, образи минулого постають як реальність сьогодення, і вони, безумовно, можуть бути самостійним об’єктом історичного дослідження. Такий підхід дає змогу активізувати механізми національної самосвідомості, виразно корелюючи їх з образом історичної пам’яті, фактично роблячи їх основою будь-якої творчої історичної інтерпретації. Однак тут треба зауважити, що історичне дослідження – це все ж таки щось більше. У нашому випадку автори намагалися об’єднати принцип “історичної пам’яті” з об’єктивними історико-географічними та хронологічними даними про події, що розглядаються. Тобто автори спробували оцінити їх в

усьому різноманітні історичного об'єкта, що має просторово-часові об'єктивні і суб'єктивні координати. Це дало змогу застосувати конкретну історичну методику, що має комплексний, міждисциплінарний характер. З огляду на це автори використовували методи, притаманні не лише історичному джерелознавству, а й багатьом допоміжним дисциплінам: типологічний, компаративний, історико-хронологічний, кореляційний, метод виключення, експериментальний, математичний аналіз, історико-філологічний тощо.

Джерельною базою дослідження стали тексти давньоруських літописів, географічні карти, археологічні матеріали тощо.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше за багато десятиліть була перевірена математичним шляхом точність дат про похід Володимира Мономаха в 1111 р., що містяться в Іпатіївському та Воскресенському літописах. Для дослідження вперше також були залучені та уведені до наукового обігу археологічні матеріали, що зберігаються в Зміївському краєзнавчому музеї.

Основна частина

Варто зазначити, що наведені як в Іпатіївському, так і Воскресенському літописах дати не викликали недовіри в дослідників XVIII–XX ст.: В. М. Татищева [Татищев 1963, 259], В. Г. Ляскоронського [Ляскоронский 1907, 24], М. Аристово [Аристов 1877, 8–9], К. В. Кудряшова [Кудряшов 1948, 112–113], М. В. Сібільова [Сібільов 1950, 99–114] та інших, які спеціально займалися хронологією антиполовецького походу Володимира Мономаха в 1111 р. на Сіверський Донець. Але вже наприкінці XX ст. С. О. Плетньова почала висловлювати певні сумніви щодо точності дат в Іпатіївському та Воскресенському літописах. Насамперед вона вважала, що час для походу був дуже ранній. На її думку, “була рання весна і, можливо, річки ще не відкрились”. Цим вона пояснює швидкість руху руських військ через майже 500-кілометровий степовий простір [Плетнева 1990, 60]. Саме суперечності в хронології Іпатіївського літопису, яким вона користувалася, змусили її в примітках зазначити, що вона дотримувалась дат Іпатіївського літопису та «не враховує поправки на “ультра березневі”, “вересневі” та “березневі” роки», бо це значно ускладнює сприйняття інформації читачем [Плетнева 1990,

59]. Як бачимо, хронологія подій 1111 р. в Іпатіївському літописі вже викликала недовіру в С. О. Плетньової. Втім сучасний дослідник О. Д. Федченко в недавній своїй публікації схильний був повністю довіряти хронології Іпатіївського літопису, де йдеться про події 1111 р. [Федченко 2021, 3–7].

Проте сучасна українська дослідниця Т. Вілкул дуже сумнівається в деяких хронологічних даних Іпатіївського літопису про події в березні 1111 р. Зокрем, за її спостереженнями, “виходить або два Цвітних, або два Страсних тижні, чого в реальності бути не може” [Вілкул, 9]. Не може вона також з’ясувати правильність дати прибуття руських на “Дон” – “в шестую неделю поста”, – що міститься в Іпатіївському літописі [Вілкул, 9]. Ці та інші незрозумілі моменти у виділеному фрагменті Іпатіївського літопису дали змогу Т. Вілкул зробити досить песимістичний висновок: «У будь-якому разі, безліч елементів надзвичайно докладної військової повісті 1111 року виявляються “невійськовими” і, як видається, не зовсім вартими довіри» [Вілкул, 12]. Але наведені в Іпатіївському літописі дані про Страсний тиждень і відповідно Великдень не викликали в дослідниці жодних запитань.

Однак чи справді в 1111 р. Страсний понеділок припадав на 27 березня, а Великдень – на неділю 2 квітня? Питання це, безумовно, актуальне для сучасного дослідника, але безглузде для представника православної релігійної культури, який чудово знає, що православна церква й досі живе за юліанським літочисленням, де межі Великодня коливаються між 22 березня та 25 квітня².

² Сьогодні набула поширення думка, що на Русі жили не за юліанським, а візантійським літочисленням, тобто це не було те саме. Як відомо, візантійське літочислення набуло поширення на Русі з 988 р., тобто з моменту хрещення Володимира (при хрещенні Василій), хрещеним батьком якого, як відомо, став сам візантійський імператор Василій II. Слід підкреслити, що візантійський календар практично повністю збігався з юліанським обчисленням часу, розходячись із ним тільки в даті новоліття і точці відліку літочислення (початком відліку часу за ерою від “створення світу”, за візантійським обчисленням часу, вважався 5508/5509 р). Новоліття залежно від історичного періоду, а найчастіше й залежно від погляду літописця, могло бути вересневим, березневим чи ультраберезневим (М. В. Степанов, вперше вводячи в історичну хронологію поняття “березневого року” (не пізніше 1907 р.), зазначав, що березневий стиль переважав у літописній традиції, найімовірніше,

Тобто, щоб обчислити григоріанський аналог юліанської дати, треба лише додати до зазначеної дати певну кількість днів. У цьому разі це 7 днів, відповідно григоріанський варіант дати дорівнює 9 квітня.

Отже, дати Великодня в Іпатіївському та Воскресенському літописах зазначені за юліанським типом літочислення і цілком припустимі з погляду обчислення дати Великодня та пов'язаних з ним церковних свят, що у православній релігійній традиції називається “пасхалія” [Серафимов]. Проте заявлене в цьому дослідженні питання потребує дуже серйозного хронологічного коментаря, бо виникає низка питань: 1) на підставі якої церковної та математичної традиції діяли літописці? 2) наскільки адекватні цифри і дати реальної хронології подій? 3) чи укладачі не припустилися помилки при переписуванні текстів літописів?

Всі ці питання змусили нас звернутися до історії великодньої традиції та експериментальної перевірки даних літописних текстів, пов'язаних з антиполовецькою кампанією Володимира Мономаха в 1111 р.

Перший і найголовніший момент в історії великодньої традиції – це характерне для православної церкви розмежування юдейської та християнської традиції пасхалії. Тісно пов'язані від початку з традицією місячно-сонячного літочислення за циклом Метона, що збереглася до сьогодні, перші компутисти (вчені-пасхалісти) зосередилися на обчисленні пасхальних повних Місяців (фаза Місяця), прагнучи уникнути можливого збігу юдейського Песаха з православним Великоднем. І справді, різниця тут дуже суттєва, хоча зовні і не очевидна.

до початку XII ст., тоді як у самих XII і XIII століттях ширше використовувався ультраберезневий стиль. Крім того, відомі літописи, у яких обидва стилі використовувалися практично одночасно). Однак різночитання у визначенні новоліття не впливали на загальну структуру календаря, який навіть дату високому продовжував відраховувати від березневих календ, тобто від 24 лютого, а не від 29 лютого, що стало традицією для пізнішого періоду середньовічної православної історії. Отже, мабуть, варто погодитися з думкою С. О. Плетньової, яка наголошувала, як вже зазначалося, що визначення стилю новоліття веде до надмірного ускладнення сприйняття тексту, водночас надалі воно ніяк не впливає на його хронологічну та палеографічну інтерпретацію [Плетнева 1990, 59].

Математична частина

1. Визначення дати Великодня за таблицею:

Відповідно до даних великодніх таблиць, Песах (юдейський Великдень) настав у 1111 р. від Р. Х. 15 нісана 4871 р. єврейського календаря або за юліанським літочисленням 28 березня (4 квітня за григоріанським літочисленням). Водночас православний Великдень у 1111 р. від Р. Х. (6619 р. візантійської ери) припадав на 2 квітня за юліанським літочисленням (9 квітня за григоріанським літочисленням). Використана таблиця визнана дійсною для дат, починаючи з першого юдейського Великодня, або так званої дати Виходу в 1496 р. до Р. Х. [Калькулятор Пасхи].

2. Визначення дати та часу повного Місяця (як фази Місяця) за даними “Таблиць фаз Місяця та моментів проходження апогею та перигею”:

Таблиця дає змогу встановити, що датою молодика (молодого Місяця) для 1111 р. від Р. Х. було 11 березня 1111 р. (14 годин 49 хв.). Своєю чергою датою повного Місяця для 1111 р. від Р. Х. (6619 р. візантійської ери) було 27 березня 1111 р. (4 години 20 хв.) [Таблицы фаз Луны...]. Відповідно Песах у 1111 р. теоретично мав припадати на 25/26 березня, але практично ця дата пов’язана або з традицією візуального спостереження, або з математичним визначенням так званого “фіктивного молодика” – молед [Серафимов]. Тож зазначена дата не розходиться з даними попередньої таблиці та опосередковано підтверджує її достатню точність.

Отже, на підставі інформації, що міститься в обох літописах [Ипатьевская... 1843, 2; Воскресенская... 1856, 22], можна стверджувати, що 24 березня 1111/6619 р. загін князя Володимира після захоплення Сугрова зустрівся з половцями на потоці Дегея. У літописах прямо зазначається, що 24 березня – це п’ятниця. Далі, 27 березня (понеділок Страсного тижня) того ж року, загін Володимира вступає в бій з тими-таки половцями на річці Сальниці. Тож цей фрагмент своєю чергою також підтверджує, що 2 квітня – це остання неділя Страсного тижня і, відповідно, вона і є датою Великодня 1111/6619 р. [Таблицы фаз Луны...].

3. Визначення Великодня за рішенням Нікейського собору 325 від Р. Х.

У зв'язку з цим слід зазначити, що святкування Великодня можливе лише після дня весняного рівнодення (21 березня). Як зазначалося вище, 24 березня 1111/6619 р. – це п'ятниця. 26 (неділя) настає до повного Місяця, який припадає лише на 27 березня. Отже, більше в березні неділь немає, і великодньою буде перша неділя квітня, яка, за даними астрономічних таблиць, також припадає на 2 квітня [Тринадцата неделя 1111 года].

4. Визначення Великодня на підставі “Великодньої межі”.

Нарешті, для перевірки точності табличних обчислень пасхалії слід звернутися до самостійних математичних рішень. Спочатку треба обчислити дати “великодньої межі”, які дадуть змогу визначити початок Великоднього тижня. Далі потрібно встановити “коло Місяця”, яке є номером року в 19-річному місячному циклі. Для цього до дати від створення світу 5508 р. додаємо рік від Р. Х. (1111) і ділимо отриману суму на 19, mod від отриманого співвідношення і буде шуканим числом.

• $5508 + 1111 = 6619$; $6619/19 = 348.3$, mod (остача від ділення) = 7. Отже, “коло Місяця” = 7

• Далі знаходимо “основу” – число, яке дає змогу знайти так званий “вік Місяця”. Знаходимо за формулою “коло Місяця” + 3, цю суму множимо на 11 і ділимо на 30. $((7 + 3) \times 11) \div 30 = 3$, mod (остача від ділення) дорівнює 20. “Основу” отримуємо рівну 20.

• “Великодня межа” обчислюється за формулою $47 - \text{“основа”}$. Отже, “великодня межа” дорівнює $47 - 20 = 27$. Якщо це число більше 21, але менше 32, то число припадає на березень і саме воно і є “великодньою межею”. Дані обчислення показують, що 27 березня є “великодньою межею” та межею Страсного тижня, який завершується Великодньою неділею. Великдень – 2 квітня.

5. Обчислення Великодня за формулами Йоганна Гауса.

Завершує прикладну частину цього дослідження повний підрахунок пасхалії на 1111/6619 р. за формулами Йоганна Гауса³.

³ Йоганн Карл Фрідріх Гаус був унікальним математиком та астрономом. Він народився в останній чверті XVIII ст., але вже в середині XIX ст. вважався “королем математики”. У його роду були садівники та муляри, селяни та доглядачі каналів, але математиків не було, і не було настільки, що його мати Доротея Бенц, будиши неписьменною, не змогла точно записати дату народження майбутнього всесвітньо відомого

Завдання, поставлене в цьому дослідженні, змушує звернутися до формул Гауса і прорахувати дату Великодня для 1111/6619 р. за юліанським календарним типом. Для цього треба:

1. Розділити номер року на 19 та визначити остачу від ділення **a**. Остачу від ділення наразі позначаємо терміном $\text{mod. } 1111 \div 19 = a = 9$

2. Розділити номер року $1111 \div 4$ та визначити остачу від ділення **b**.

$$\text{mod. } 1111 \div 4 = b = 3$$

3. Розділити номер року на 7 та визначити остачу від ділення **c**.

$$\text{mod } 1111 \div 7 = c = 5$$

4. Розділити суму $19a + 15$ на 30 та визначити остачу **d**.

$$19 \times 9 + 15 = 171 + 15 = 186$$

$$\text{Далі } \text{mod } 186 \div 30 = d = 6$$

5. Розділити суму $2b + 4c + 6d + 6$ на 7 та визначити остачу **e**.

$$2 \times 3 + 4 \times 5 + 6 \times 6 + 6 = 68$$

$$\text{Далі } \text{mod } 68 \div 7 = e = 5$$

6. Визначити суму $d + e$ та отримати **f**.

$$f = 6 + 5 = 11$$

Якщо Великдень припадає на березень, то відповідно до формули обчислення пасхалії Гауса для юліанської системи літочислення працюватиме формула $22 + (d + e)$. Якщо Великдень припадає на квітень, то для юліанського часу буде працювати формула $(d + e) - 9$. Оскільки обидва літописи вказують на 2 квітня як на можливу дату Великодня, то треба використовувати формулу $(d + e) - 9$, звідси $f - 9$ відповідає $11 - 9 = 2$ квітня. Тож розрахунок пасхалії за формулою Гауса також підтверджує дату Великодня, наведену в списках літописів, – 2 квітня 1111/6619 р. [Недошивина, Попова].

Отже, є підстави довіряти більшості дат Іпатіївського та Воскресенського літописів про події після прибуття війська Володимира Мономаха на “Дон” (Сіверський Донець). Проте сама

математика. Вона пам’ятала, що син народився за вісім днів до свята Вознесіння, або, відповідно, через тридцять два дні після Великодня [Вознесение Господне]. Тільки двадцять два роки по тому, у 1799 р., Йоганн Гаус сам вирахував дату свого народження, створивши формулу для визначення пасхалії.

дата прибуття на “Дон” різняться в обох списках літописів, а це може поставити під сумнів достовірність даних одного з літописів. Як уже зазначалося, військо Володимира Мономаха підійшло до “Дону” (Сіверського Дінця), за даними Іпатіївського літопису, “в шестую неделю поста”, а згідно з Воскресенським літописом – “в пятую неделю поста” [Ипатьевская... 1843, 2; Воскресенская... 1856, 22].

На нашу думку, більш слушно з цього питання висловився К. В. Кудряшов, який чітко вказав на помилковий погляд дослідників на давньоруське слово “неделя”. У цьому разі він наголошує, що переклад слова “неделя” має сприйматися не як відрізок часу, а як позначення дня тижня – “неділі”, оскільки сучасне розуміння слова “неделя”, тобто “тиждень”, адекватне давньоруському “седмица”. Тож Воскресенський літопис пише не про п’ятий тиждень посту, а про п’яту неділю [Кудряшов 1948, 113].

Отже, на наведеному вище твердженні К. В. Кудряшова слід зупинитися докладніше. У дослідженнях з історичної хронології неодноразово зазначався факт використання терміна “неделя” для позначення дня відпочинку, у якому “немає справ”, на що також вказує позначення дня тижня “понеділок”. У цьому контексті це день, який розглядають як наступний за днем, протягом якого немає справ [Календарь Великого поста; Каменцева 2003; Климишин 1985; Бережков 1963; Пименова, Кравченко]. Плутанина в літописних текстах, очевидно, виникла через відсутність у них більш пізнього і світського терміна, що позначає тиждень (порядок днів у семиденному циклі) – “седмица”. Однак як сучасне богослов’я [Календарь Великого поста], так і давньоруська літописна традиція [Словарь русского языка XI–XVII в. 1986, 74, 75] паралельно використовували обидва терміни. Отже, “неделя”, як пише К. В. Кудряшов, це “неділя”, але це і “седмица” як хронологічний інтервал [Кудряшов 1948, 113]. Прикладом такого вживання терміна є “страстная неделя” – канонічно останній тиждень перед Великоднем [Словарь русского языка XI–XVII в. 1986, 75]. К. В. Кудряшов стверджує, що “неділя” закінчує “седмицю” (автори використали цей термін, щоб уникнути плутанини) [Кудряшов 1948, 113]. Однак і в давньоруській, і в сучасній релігійній традиції “неділя”, навпаки, відкриває “седмицю”, будши першим днем семиденного циклу [Календарь Великого поста].

Отже, К. В. Кудряшов вказує на збіг обох фрагментів, проте водночас наголошує, що у Воскресенському літописі п'ята “неделя” посту помилково перекладена як п'ятий “тиждень” посту [Кудряшов 1948, 113]. Однак синхронізація обох текстових фрагментів була б неповною, якби ми зупинилися на цьому. Воскресенський літопис пише про п'яту неділю, але водночас і про шостий тиждень посту. До того ж п'ята неділя за фактом є першим днем шостого тижня посту, про що й повідомляє Іпатіївський літопис.

Тож полки руських князів прийшли до “Дону” в неділю 19 березня, а до Шаруканя підійшли у вівторок того ж шостого тижня Великого посту (21 березня). І все це знаходить своє відображення в текстах Воскресенського та Іпатіївського літописів, тобто тексти літописів правильно описали події 1111 р., але з відмінних хронологічних підходів. Як наслідок, це дає змогу вважати тексти обох літописів достовірними.

Слід зазначити, що таке датування суперечить, наприклад, концепції сучасного дослідника О. Д. Федченка. Він датує вихід до Сіверського Дінця 14 березня, бо вважає, що в обох літописах йдеться про той самий тиждень, але це п'ятий, а не шостий тиждень Великого посту, оскільки перед Великим постом був очисний “сирний тиждень”, який традиційно не включався до самого Великого посту [Федченко 2021, 4]. За логікою дослідника, Шарукань було взято 19 березня в неділю і тільки в середу 22 березня було захоплено Сугров.

Можливо, до цього помилкового припущення спонукав пасаж, що міститься лише в Іпатіївському літописі: “...и поидоша ко град Шаруканю и... поѣхаша ко граду вечеру суццю и в недѣлю выидоша из города и поклонишася княземъ Рускымъ и вынесоша рыбы и вино; и прележаша нош ту. И завтра, в среду, поидоша к Сугрову, и пришедше зажгоша...” [Ипатьевская... 1843, 2]. А Воскресенський літопис уточнює: “Они же поидоше отъ того града наутрие ко другому граду” [Воскресенская... 1856, 22]. У цьому разі варто погодитися з К. В. Кудряшовим, який припускає, що укладачем Іпатіївського списку при переписуванні було зроблено помилку. Не в “неделю” (19 березня в неділю), а вночі 21 березня (вівторок) або радше рано-вранці 22 березня (в середу) виїхали князі в бік Сугрова [Кудряшов 1948, 114]. Таке

датування повністю узгоджується з подальшими датами літопису: 24 березня (п'ятниця) – битва на потоці Дегея; 27 березня (понеділок) – битва на Сальниці.

Такий погляд на це питання опосередковано підтверджує і відомий український астроном, дослідник календарних систем І. А. Климишин. Він в одній зі своїх наукових праць спеціально зупиняється на тому факті, що для давньоруського літочислення характерне визначення межі ночі прислівниками “днесь” (вечір) та “заутро”⁴ (день). Водночас сама ніч буде стосуватися поняття “днесь” [Климишин 1985, 257].

Виникає закономірне запитання: чому між Іпатіївським і Воскресенським списками існують розбіжності? На нашу думку, це можна пояснити обставинами виникнення двох хронік. Нагадаємо загальновідомі факти. Зокрема, Воскресенський літопис було укладено в XVI ст. на території Московського царства. Його названо за списком, що належав Воскресенському монастирю в Новому Єрусалимі. Розрізняють чотири редакції Воскресенського літопису, в основі яких лежить Московський ізвод 1479 р. На відміну від нього, Іпатіївський літопис було складено на території України. Це найдавніший (початок XV ст.) список руського літописного ізводу південноруської редакції кінця XIII – початку XIV ст. Називається він так, бо зберігався в Іпатіївському монастирі поблизу м. Костроми. Містить “Повість минулих літ”, Київський і Галицько-Волинський літописи. Охоплює хронологічний період до 1292 р.

Отже, розбіжності між літописами можна пояснити не лише часом їхнього укладання, а й географічним фактором, бо Іпатіївський літопис мав південноруське походження, а Воскресенський – північне. Порівняльний аналіз стилістики тих фрагментів літописів, де описані події 1111 р., свідчить про те, що у Воскресенському літописі міститься сухий виклад фактичного матеріалу, тоді як в Іпатіївському літописі перед нами постає поетична розповідь про вдалий похід Володимира Мономаха проти половців. За стилем цей фрагмент дуже нагадує “Слово про Ігорів похід”. Тому може скластися враження, що укладачі Воскресенського та Іпатіївського літописів могли взяти за основу різні тексти, де були описані події 1111 р. Проте якби первісних розповідей про події

⁴ Заутро (заутра, заутре) – завтра, завтра вранці [Даль].

1111 р. існувало дві або більше, то до нас дійшов би детальний опис походу Мономаха не у двох, а в більшій кількості літописних списків. Але ми цього не бачимо. Найімовірніше, що в першій половині XII ст. до одного з літописних списків того часу потрапила детальна розповідь одного з учасників походу проти половців у 1111 р. Протягом тривалого часу ця розповідь потрапляла до тих списків літописів, що стали основою для Іпатіївського та Воскресенського літописів. Звичайно, при переписуванні вносилися корективи відповідно до уявлень монахів-переписувачів.

Незважаючи на це, між сучасними дослідниками, як уже зазначалося, ще й досі точаться жваві суперечки щодо локалізації половецьких центрів Шаруканя (Чешуєва), Сугрова та Балина (Галина). По-перше, це пов'язано з тим, що дослідники по-різному інтерпретують інформацію Воскресенського та Іпатіївського літописів про події 1111 р. По-друге, у дослідників немає єдності щодо дистанції, яку мали проходити руські війська у степу за один світловий день у березні 1111 р. По-третє, дослідники схильні були прив'язувати до подій 1111 та 1116 рр. добре відомі лише їм археологічні об'єкти половецького часу. Але, на нашу думку, проблема може бути вирішена хоча б частково.

Насамперед відправною точкою у просторі і часі може стати більш імовірна локалізація міста Шаруканя. У цьому разі може стати в пригоді історико-філологічний метод. Зокрема, свого часу ще В. М. Татищев та М. Аристов висунули припущення, що назви міст *Шарукань* і *Сугров* походять від імен половецьких ханів, які володіли цими містами [Татищев 1964, 259; Аристов 1877, 10]. Цю ідею також підтримали О. Прицак та І. Г. Добродомов, які до того ж вважали, що родовий антропонім *Шарукан* половецьких ханів, які жили в басейні Сіверського Дінця, має не індоєвропейське, а алтайське (тюрко-монгольське) походження й означає “Дракон, Змій” [Pritsak 1982, 335; Добродомов 1982, 81–83]⁵. Тому стає зрозуміло, чому в деяких списках давньоруських

⁵ Деякі дослідники сумніваються у зв'язку назв *Шарукань* – *Чешуєв* – *Змій*, зіставляючи назву *Шарукан* з угорським *sárkány* ‘дракон’ або аналогічним булгарським терміном. Водночас вони звертають увагу на те, що в кипчацькій групі сучасних тюркських мов для позначення “дракона, змія” відомий лише термін *sazayan*, а не *шарукан*. Як справедливо зазначають скептики, половці були носіями мови не булгарської. Це

літописів місто Шарукань було назване “Чешуєв”. Це може означати, що давньоруський літописець переклав на слов’янську мову половецьку назву міста.

Отже, можна погодитися з припущенням О. Прицака, який вважав, що літописне місто “Шарукань” мало розташовуватися неподалік від Харкова, на місці сучасного міста Змієва [Pritsak 1982, 379]. У 1116 р. в літописі востаннє згадується “Чешуєв (Шарукань)” на “Доні”-Дінці. Після цього інформація про Шарукань відсутня, що може означати припинення його існування. Проте в XVII ст. “Книга Большому чертежу” згадує “Змеево городище” і “Змеев курган”, розташовані на березі Дінця, на території, що прилягала до сучасного м. Харкова [КБЧ 1950, 74]. Співзвучність назв “Чешуєв” і “Змеево городище” цілком очевидна. Зважаючи на це, можна бачити в “Змеевом городище” залишки половецького центру, відомого в літописах як *Шарукань* (*Чешуєв*). Цілком імовірно, що пам’ять про “Чешуєв” збереглася в назві сучасного міста Змієва, розташованого там само.

потребує окремого пояснення. Варто додати, що терміни на кшталт *шаркан* у значенні “змій” відомі в багатьох південнослов’янських мовах. Скептиків насторожує відсутність такого слова в усіх слов’янських мовах. Також вони не розуміють, кому і навіщо треба було перекладати назву неруського міста й чому не переклали також назви інших. Але О. Прицак у своїй відомій праці “The Polovcians and Rus” навів аргументи на користь того, що слово “Шарукан” має не лише тюркське, а й монгольське походження. На його думку, до складу половецького придонецького етнополітичного об’єднання, крім кипчаків та аланів, входили і протомонголи, які посідали серед місцевих половців панівне становище. Тому назву династії половецьких ханів “Шарукан” логічніше перекласти саме з монгольської як “Дракон” [Pritsak 1982, 335]. Щодо поширення термінів типу *шаркан* у середовищі не усіх слов’янських мов, а лише частини південнослов’янських можна знайти одне пояснення: це запозичення з угорської мови (в болгарській такий термін не спостерігається). Що ж до зауваження про відсутність назв міст на кшталт *Чешуєв* у середовищі східних слов’ян, то достатньо згадати назву фортеці *Біла Вежа*, що є перекладом тюркського топоніма *Саркел*. Деякі дослідники назву *Чешуєв* пояснюють тим, що, за уявленнями людей Середньовіччя, дракон, як і риби, мав луску. Це може вказувати лише на те, що в цьому місті проживали слов’яни. Отже, термін *шарукан* має інтернаціональний характер, і є підстави пов’язувати його поширення з міграціями кочівників із глибин Азії.

В. К. Міхєєв та О. Г. Дьяченко були схильні пов'язувати городище в с. Гайдарах зі “Змієвим городищем”, про яке згадує “Книга Большому чертежу”, а залишки укріплення, відомого як “Змієве городище”, на території м. Змієва – з фортецею XVII ст. [Дьяченко, Міхєєв 2004, 145–160]. Проте С. О. Плетньова пов'язала половецьке місто “Балин” з укріпленим поселенням XII ст. біля с. Гайдарів [Плетнева 1990, 60–62]. Однак є підстави не пов'язувати це укріплення із жодним з укріплених центрів, підпорядкованих половцям до 1116 р. По-перше, результати розвідок та розкопок, проведених А. В. Кригановим, О. Г. Дьяченко та В. К. Міхєєвим, дали змогу встановити, що це поселення функціонувало переважно у XII – першій половині XIII ст., про що свідчать знахідки давньоруської кераміки цього ж часу. У безпосередній близькості від городища перебував могильник, де поховання були здійснені за християнським обрядом. Причому одне з цих поховань було парним, що не характерно для християнського обряду [Дьяченко, Міхєєв 2004, 145–160]. Як уже зазначалося, після 1116 р. половецькі центри, найімовірніше, припинили своє існування. По-друге, невеликі розміри городища не дають змоги бачити в ньому одне з міст, про які згадували літописи. Складається враження, що городище в с. Гайдарах біля м. Змієва являло собою укріплення, що виникло на нових кордонах Переяславського князівства після 1116 р.

Тому є підстави шукати залишки Шаруканя на місці самого міста Змієва. У зв'язку з цим інтерес може становити припущення М. І. Саяного, що залишками Шаруканя могло бути “Змієве городище”, розташоване на заселеній частині сучасного м. Змієва. Дослідник датує його половецьким часом, хоча археологічні дослідження, зі зрозумілих причин, на цьому об'єкті не проводилися [Саяний 2009, 24–25]⁶.

Отже, є підстави локалізувати місто Дракона – Шарукань на місці сучасного міста Змієва, південніше Харкова. Що стосується локалізації Сугрова та Балина, то ці питання залишаються відкритими. Для встановлення маршруту війська Володимира Мономаха важливо знати відстань, яку мали проходити його люди за світловий день. Цілком імовірно, що у складі війська були

⁶ Не слід плутати це городище з однойменною пам'яткою XVII ст., що була залишена козаками.

піші і кінні воїни. За спостереженнями К. В. Кудряшова, денний перехід такого війська міг коливатися від 25 до 50 верст на добу [Кудряшов 1948, 117]. Як відомо, на Русі до XVIII ст. верста становила 1066,781 м. Звідси випливає, що мінімальна відстань для війська за добу становила близько 26 км 700 м. Зважаючи на складні природні умови в березні, є сенс вважати цю цифру найбільш оптимальною.

Спробуємо частково відновити маршрут походу, враховуючи наведену мінімальну відстань. Зокрема, 19 березня полки виходять до “Дону” (Сіверського Дінця). Невідомо, де це сталося, але відомо, що після цього вони рухалися, ймовірно вздовж течії Сів. Дінця, до Шаруканя два дні – протягом понеділка 20 березня та вівторка 21 березня, бо досягли мети увечері. Звідси випливає, що прибуття на береги Дінця мало статися десь більш ніж на 50 км вище за течією. Це приблизно в районі сучасного міста Чугуєва (мал. 1). Не виключено, що по дорозі військо Мономаха могло зупинитися для перепочинку біля Донецького городища – літописного міста Дінця, розташованого на берегах р. Уди, яка в літописах називалася “Донец”. Не виключено, що літописець міг переплутати назви “Дон” і “Донец”. Проте відстань від сучасного поселення Карачівки, де розташоване Донецьке городище, до Змієва становить не більш ніж 38 км, що не збігається з даними літописів.

Що стосується локалізації Сугрова, то це становить окрему проблему. Як уже зазначалося, про події 1111 р., що сталися після захоплення Шаруканя Володимиром Мономахом, Іпатіївський літопис повідомляє таке: “...и перележаши ночь ту. И завтра, в среду, поидоша к Сугрову, и пришедши зажьгоша и, в четверг поидоша с Дона...” [Ипатьевская... 1843, 2]. У цьому разі привертає увагу фраза “завтра, в среду”, що дає змогу дотримуватися двох варіантів тлумачення: “на другий день, у середу” або “вранці, у середу”. Остаточне пояснення цього пасажу надає Восресенський літопис: “Они же поидоша от того града наутрие ко другому граду Сугрову, и зажьгоша...” [Воскресенская... 1856, 22; Климишин 1985, 257]. Тобто виходить, що війська Володимира Мономаха мали залишити Шарукань вранці, бо шлях був далекий, що й підкреслили у своїх повідомленнях літописці. Тобто йдеться про один денний перехід за течією Дінця, що може становити трохи більш ніж 26 км. На сучасній карті це збігається з

локалізацією сучасного поселення Червоний Донець (мал. 1). Який археологічний об'єкт може бути літописним Сугровом, ми не знаємо.

Але є один цікавий момент: у районі селища Червоний Донець річка Сіверський Донець стрімко починає змінювати свою течію в південно-східному напрямку (мал. 1). А Іпатіївський літопис повідомляє, що після взяття Сугрова військо Мономаха “в четвергъ поидоша с Дона” [Ипатьевская... 1843, 2]. Тобто можливий варіант, що руське військо рухалось на південь і тому змушене було в зазначеному районі піти з берегів Дінця і заглибитися у степ. Там на наступний день у п'ятницю, 24 березня, на потоці Дегея відбулася перша битва з половцями, які в цей час мали повертатися зі своїх зимових пасовищ на півдні.

Мал. 1. Фрагмент мапи Харківської обл. з басейном Сіверського Дінця

Здавалося б, зупинятися не можна, необхідно добити вже надламаного ворога, але ні, настає Лазарева субота, яка до того ж є днем Благовіщення Пресвятої Богородиці (25 березня ю. к.) [Благовещенье Пресвятой Богородицы]. Це одне із дванадцяти найбільших християнських свят. Цього дня “птаха гнізда не в’є, дівка косу не плете”, і тому про продовження походу не може бути й мови. У день Благовіщення послаблюється піст і дозволено їсти рибу. Ось чому жителі Шаруканя дали в дар руським князям вино і рибу (можливо, в’ялену або засолену). Вони знали, що за кілька днів до 25 березня дари не зіпсуються і будуть з’їдені з доброю пам’яттю про жителів міста, що не судилося жителям Сугрова, який, імовірно, об’єднав у собі інше за традиціями населення.

Продовження походу могло бути, найімовірніше, лише із середини неділі 26 березня. По-перше, у святкові дні церква рекомендує займатися буденними справами все ж таки ближче до другої половини дня; по-друге, для жвавого продовження похідного маршу необхідно було спожити припаси святкових риби та вина, що напевно припало до смаку людям, які вже півтора місяця не були вдома. Отже, пройшовши частину неділі 26 березня і рухаючись далі до річки Сальниці, 27 березня, у понеділок, полки Володимира Мономаха ще раз зустрілися з половцями в другій і тепер уже вирішальній сутичці, де й перемогли половців. Місце розташування цієї річки чітко визначається завдяки аналізу двох фрагментів, що містить “Книга Большому чертежу”. Там сказано, що р. Сальниця впадає в р. Донець не лише нижче міста Ізюма, а й вище річки Ізюму (**мал. 1**), тобто між ними [КБЧ 1950, 76].

Отже, басейн Сіверського Дінця з територією, прилеглою до Змієва, наприкінці XI – на початку XIII ст. був заселений не тільки кочовими половцями, а й осілим населенням, близьким за культурою до населення Південної Русі. Ще в XIX ст. П. Голубовський висловив припущення, що в цих місцях проживало змішане слов’яно-тюркське населення [Голубовский 1884, 195, 220]. Схожих поглядів дотримувався і Б. А. Шрамко [Шрамко 1962, 329]. Проте прибічники слов’яно-тюркського складу населення половецьких міст на Сіверському Дінці не врахували інформацію

давньоруських літописів про події 1116 р., коли Володимир Мономах послав свого сина Ярополка в похід на “Дон” проти половців, внаслідок чого він не лише захопив половецькі центри, а й привів із собою ясів [Воскресенская... 1856, 24; Ипатьевская... 1843, 7, 8, 291]. Зважаючи на це, ще у XVIII ст. В. М. Татищев стверджував, що основу населення половецьких міст на Дінці становили яси [Татищев 1963, 131]. Найбільш обґрунтованим це припущення є в Ю. А. Кулаковського [Кулаковский 1898, 17–18]. Отже, якщо населення було за своїм походженням неоднорідним, то й культура його мала бути змішаною.

З огляду на це особливий інтерес може становити досліджене городище біля с. Гайдарів поблизу Змієва. Дослідники цієї пам’ятки О. Г. Дьяченко і В. К. Міхєєв зазначили: “...у фондах Зміївського краєзнавчого музею зберігається пара бронзових сережок зі срібними пустотілими біконічними підвісками, що були знайдені в похованні 13, яке в 1990 р. було досліджене А. В. Кригановим у траншеї на південно-західній околиці могильника. Речі є характерними прикрасами степових типів і за супровідним матеріалом кочівницьких поховань датуються XII ст. [Плетнева 1981, 216]. У 1991 р. А. В. Криганов виявив на могильнику також поховання з витягнутими уздовж тіла руками – ознакою, що була притаманна не лише руським [Моця 1990, 58], а й кочівницьким похованням [Плетнева 1981, 218]. Наведені факти певною мірою можуть свідчити про проживання у фортеці у XII–XIII ст. вихідців зі Степу” [Дьяченко, Михеев 2004, 158, прим. 5]. Хоча О. Г. Дьяченко та В. К. Міхєєв вважали це поселення давньоруським [Дьяченко, Михеев 2004, 158].

Зміївський краєзнавчий музей зберігає й інші артефакти половецького часу⁷. Загалом цим періодом співробітники музею датували близько сорока артефактів, які умовно можна поділити на такі підгрупи: 1) озброєння наступального характеру; 2) озброєння оборонного характеру; 3) кінська зброя; 4) сільськогосподарський інвентар; 5) предмети ремісничого виробництва. Перша підгрупа включає наконечники списів, ромбоподібні наконечники

⁷ Автори статті висловлюють щире подяку директору Зміївського краєзнавчого музею М. І. Саяному та головній зберігачці цього музею І. О. Саяній за люб’язно надані матеріали.

стріл, втулку списа, наконечник дротика, сокиру, ножі та ін. Особливою знахідкою (унікатом) для цієї підгрупи є металева шабля (інв. № ОСН-9571) (**мал. 2**), яку співробітники музею ідентифікують як половецьку (розміри 98 × 4 × 8 см). Шаблю було виявлено біля населеного пункту (с.) Коропове, що розташований на правому березі р. Сіверського Дінця, між населеними пунктами Гайдари та Суха Гомільша. Особливою знахідкою другої підгрупи (оборонне озброєння) є кольчуга (інв. № ОСН-5060) (**мал. 3**), виявлена на території колишнього Зміївського району, яку також датують цим періодом, але ідентифікують як давньоруську (розміри 77 × 35 см.). Підгрупа, що об'єднала в собі елементи кінської зброї, представлена мідними та металевими вудилами (**мал. 4**) (наприклад, вудила інв. № ОСН-875 та інв. № НДФ-9417), а також мідними об'єднувачами ременів кінської зброї. Четверта і п'ята підгрупи представлені предметами, здебільшого виявленими під час розкопок Мохночанського городища (розташоване на правому березі р. Сіверського Дінця на відстані 20 км від згаданого вище населеного пункту Коропове), а також археологічними знахідками, виявленими в районі самого села Коропового, – це – сільськогосподарський інвентар, представлений металевими мотиками, серпами і лопатою (наприклад, лопата інв. № ОСН-8769), а також ремісничі вироби, представлені молотками, ложкорізами та риболовними гачками (**мал. 2, 5–6**).

Ця різноманітність колекції дає змогу зробити такі висновки. По-перше, наявність артефактів половецького часу або принаймні часткова їхня ідентифікація як безпосередньо половецьких дає підстави стверджувати, що протягом XI–XII ст. на території колишнього Зміївського району Харківської області кочували половецькі племена, з якими й зіткнувся Володимир Мономах під час свого походу 1111 (6619) р. По-друге, очевидний змішаний землеробсько-кочівницький характер археологічної колекції Зміївського краєзнавчого музею, детальне вивчення якої передбачає більш тривале та спеціальне дослідження артефактів. Водночас матеріально підтверджений факт змішування культурної традиції різних груп населення половецького часу також дає змогу говорити про можливість контактів слов'янського населення з населенням кочового степу на території колишнього Зміївського району Харківської області.

Мал. 2. Шабля та інші артефакти половецького часу в експозиції Зміївського краєзнавчого музею (фото М. І. та І. О. Саяних; © Зміївський краєзнавчий музей)

Мал. 3. Давньоруська кольчуга в експозиції Зміївського краєзнавчого музею (фото М. І. та І. О. Саяних; © Зміївський краєзнавчий музей)

Мал. 4. Вудила половецького часу з фондів Зміївського краєзнавчого музею (фото М. І. та І. О. Саяних; © Зміївський краєзнавчий музей)

Мал. 5. Серп давньоруського типу з фондів Зміївського краєзнавчого музею (фото М. І. та І. О. Саяних; © Зміївський краєзнавчий музей)

Мал. 6. Сільськогосподарська лопата з фондів Зміївського краєзнавчого музею (фото М. І. та І. О. Саяних; © Зміївський краєзнавчий музей)

Отже, дані письмових джерел, переважно давньоруського походження, та археологічні колекції музеїв дають підстави стверджувати про існування особливої зони південніше Харкова, на кордоні степу і лісостепу наприкінці XI – на початку XIII ст. На цій території, відповідно до сезонних пересувань, періодично з'являлися кочові групи половців, а також стаціонарно проживало політично підпорядковане половцям осіле населення слов'янського та яського походження. У результаті це привело не лише до створення єдиної змішаної господарської системи, а й культурного симбіозу. Це наводить на припущення про існування в половецький час південніше м. Харкова особливої контактної зони. Проте робити аналогічні висновки на підставі археологічних матеріалів лише одного музею ще передчасно. Ця проблема заслуговує на окреме, більш ґрунтовне та масштабне дослідження, яке має базуватися на матеріалах кількох музеїв субрегіону та потребуватиме широкої джерельної бази. Сподіваємося, що це справа майбутнього.

Висновки

Отже, внаслідок проведеного дослідження вдалося дати відповідь на кілька питань. По-перше, відповідно до даних великодніх таблиць (пасхалій), формули Гауса, самостійних математичних обчислень, православний Великдень у 1111 (6619) р. від Р. Х. припадав на 2 квітня за юліанським літочисленням (9 квітня за григоріанським літочисленням). Це збігається з хронологією та датами як Іпатіївського, так і Воскресенського літописів. По-друге, переклад слова “неделя” має сприйматися не лише як відрізок часу, а і як позначення дня тижня – “неділі”, оскільки сучасне розуміння слова “неделя”, тобто “тиждень”, адекватне давньоруському “седмица”. Аналіз текстів свідчить про те, що укладачі цих двох літописів дотримувалися різних хронологічних підходів, але, незважаючи на це, дали ту саму дату прибуття війська Володимира Мономаха на “Дон” (Сіверський Донець) – 19 березня. По-третє, це дало можливість встановити послідовність основних подій: 19 березня (неділя) – прихід руського війська на “Дон”; 21 березня (вівторок) – захоплення Шаруканя; 22 березня (середа) – спалення Сугрова; 24 березня (п’ятниця) – битва на потоці Дегея; 27 березня (понеділок) – битва на р. Сальниці. По-четверте, ця хронологія дала змогу перенести події на географічну карту, зважаючи на те, що в березні військо Володимира Мономаха мало проходити за добу близько 26 км. Спираючись на дані О. Пріцака про локалізацію Шаруканя на місці сучасного Змієва, ми можемо стверджувати, що руське військо досягло Сіверського Дінця в районі сучасного Чугуєва, а потім за два дні за течією Дінця досягло Шаруканя в районі Змієва. Далі можна гіпотетично окреслити локалізацію Сугрова нижче за течією на 26 км там, де Сіверський Донець повертає на південний схід. Річка Сальниця традиційно локалізується в районі сучасного м. Ізюма. По-п’яте, археологічні колекції Зміївського краєзнавчого музею підтверджують наше припущення, що описані в літописах події 1111 р. могли відбуватися поблизу сучасного міста Змієва.

Отже, проведене дослідження дає змогу відповісти на основне питання: в Іпатіївському літописі містяться найбільш достовірні та детальні відомості про похід Володимира Мономаха проти половців у 1111 р., що знаходить своє підтвердження в джерелах іншого походження. У Воскресенському літописі спостерігається

більше неточностей, що ояснюється достатньо пізнім походженням літопису.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Аристов Н. О земле половецкой. Киев, 1877.

Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885.

Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. Москва, 1963.

Благовещенье Пресвятой Богородицы. URL: <https://www.pravenc.ru/text/149269.html> (дата звернення: 15.01.2022).

Вілкул Т. Похід 1111 року на половців та незацікавлений у військових справах книжник. URL: http://www.mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20210830_01o.pdf (дата звернення: 10.08.2022).

Вознесение Господне. URL: <https://www.kp.ru/family/prazdniki/vozneshenie-gospodne/> (дата звернення: 15.01.2022).

Воскресенская летопись // **Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).** Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.

Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей в IX–XIII вв. Киев, 1884.

Городцов В. А. Донецкое городище // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. Т. I. Москва, 1905.

Готье Ю. В. Ясы-Аланы в ранней русской истории // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Т. I. (58). Симферополь, 1927.

Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. URL: <http://endic.ru/dal/Zautra-10124.html> (дата звернення: 15.01.2022).

Добродомов И. Г. Роль этимологии в локализации старых географических объектов // Проблемы исторической географии России. Вып. 1. Москва, 1982.

Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический комплекс XII–XIII вв. у с. Гайдары (Змеев курган) // Хазарский альманах. Т. 2. Киев – Харьков – Москва, 2004.

Ипатьевская летопись // **ПСРЛ.** Т. II. Санкт-Петербург, 1843.

Ипатьевская летопись // **ПСРЛ.** Т. II. Санкт-Петербург, 1908.

Календарь Великого поста. URL: <https://bogoslav-kubansobor.ru/shestaya-nedelya-velikogo-posta.php> (дата звернення: 23.02.2022).

Калькулятор Пасхи. URL: https://sterx.ru/ru_a_pasha-calc.html (дата звернення: 23.02.2022).

Каменцева Е. И. Хронология. Москва, 2003.

КБЧ 1950. – **Книга Большому чертежу.** Москва – Ленинград, 1950.

Климишин И. А. Календарь и хронология. Москва, 1985.

Кудряшов К. В. Половецкая степь. Москва, 1948.

*Кулаковский Ю. А. Христианство у алан // Византийский врен-
меник.* Т. V. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1898.

*Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям классических и ви-
зантийских писателей.* Киев, 1899.

Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Ленинград, 1926–1928.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

*Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вече-
вое время.* Санкт-Петербург, 1907.

Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. Ленинград, 1940.

Миллер В. Ф. Осетинские этюды. Т. III. Москва, 1887.

*Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель
IX–XIII вв.* Киев, 1990.

*Недошивина О. А., Попова Е. А. Гаусса пасхалия для опреде-
ления года по известной дате православной Пасхи.* URL: [https://
core.ac.uk/download/pdf/38641975.pdf](https://core.ac.uk/download/pdf/38641975.pdf) (дата звернення: 23.02.2022).

Патриаршая или Никонова летопись. Патриаршая Девятая // ПСРЛ. Т. IX. Санкт-Петербург, 1862.

*Пименова М. В., Кравченко Н. В. Заглядывая за вуаль слов:
о чем могут рассказать названия дней недели в русском и ан-
глийском языках.* URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/zaglyady-
vaya-za-vual-slov-o-chyom-mogut-rasskazat-nazvaniya-dney-nedeli-v-
russkom-i-angliyskom-yazykah/viewer](https://cyberleninka.ru/article/n/zaglyady-
vaya-za-vual-slov-o-chyom-mogut-rasskazat-nazvaniya-dney-nedeli-v-
russkom-i-angliyskom-yazykah/viewer) (дата звернення: 15.01.2022).

*Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в
эпоху средневековья* (Археология СССР). Москва, 1981.

Плетнева С. А. Половцы. Москва, 1990.

Радзивилловская летопись // ПСРЛ. Т. XXXVIII. Ленинград, 1989.

*Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // Крат-
кие сообщения Института истории материальной культуры.* Т. 43. Москва, 1952.

Саяний М. І. **Зміївщина – Слобожанщини перлина**. Харків, 2009.

Серафимов В. Пасхалия // **Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона**. URL: <http://paskha.gatchina3000.ru/pashaliya.html> (дата звернення: 23.02.2022).

Сібільов М. В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // **Археологія**. Т. IV. Київ, 1950.

Словарь русского языка XI–XVII в. Т. 11. Москва, 1986.

Таблицы фаз Луны и моментов прохождения апогея и перигея. URL: http://www.astronet.ru/db/moon/moontable.html?cur_year=1111&ph0=on&ph2=on (дата звернення: 23.02.2022).

Татищев В. Н. **История Российская**. Т. II. Москва – Ленинград, 1963.

Татищев В. Н. **История Российская**. Т. III. Москва – Ленинград, 1964.

Тринадцатая неделя 1111 года. URL: <https://ccalendar.ru/1111/13-week> (дата звернення: 23.02.2022).

Федченко О. Д. Новый взгляд на “крестовый поход” Мономаха на половцев в 1111 году // **Змиевское краеведение**, 2021, № 1.

Шахматов А. А. **Повесть временных лет**. Т. I. Москва, 1916.

Шрамко Б. А. **Древности Северского Донца**. Харьков, 1962.

Pritsak O. The Polovcians and Rus' // **Archivum Eurasiae Medii Aevi**. Vol. II. Wiesbaden, 1982.

REFERENCES

- Aristov N. (1877), *O zemle polovetskoj*, Kiev. (In Russian).
- Barsov N. P. (1885), *Ocherki russkoj istoricheskoy geografii*, Warsaw. (In Russian).
- Berezhkov N. G. (1963), *Khronologiya russkogo letopisaniya*, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Blagoveshchen'ye Presvyatoy Bogoroditsy*, available at: <https://www.pravenc.ru/text/149269.html> (accessed January 15, 2022). (In Russian).
- Vilkul T., “Pokhid 1111 roku na polovtsiv ta nezatsikavlenyy u viys'kovykh spravakh knyzhnyk”, available at: http://www.mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20210830_01o.pdf (accessed August 10, 2022). (In Ukrainian).

Vozneseniye Gospodne, available at: <https://www.pravenc.ru/text/149269.html> (accessed January 15, 2022). (In Russian).

“Voskresenskaya letopis’” (1856), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. VII, Izdatel'stvo Eduarda Pratsa, Saint Petersburg. (In Russian).

Golubovskiy P. (1884), *Pechenegi, torki i polovtsy do nashestviya tatar; Istoriya yuzhnorusskikh stepey v IX–XIII vv.*, Kiev. (In Russian).

Gorodtsov V. A. (1905), “Donetskoye gorodishche”, in *Trudy XII Arkheologicheskogo s'yezda v Khar'kove 1902 g.*, Vol. I, Moscow, pp. 109–12. (In Russian).

Got'ye Yu. V. (1927), “Yasy-Alany v ranney russkoy istorii”, in *Izvestiya Tavricheskogo obshchestva istorii, arkheologii i etnografii*, Vol. I (58), Simferopol', pp. 46–7. (In Russian).

Dal' V. I. *Tolkovyy slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka*, available at: <https://www.pravenc.ru/text/149269.html> (accessed January 15, 2022). (In Russian).

Dobrodomov I. G. (1982), “Rol' etimologii v lokalizatsii starykh geograficheskikh ob'yektov”, *Problemy istoricheskoy geografii Rossii*, Issue 1, Moscow, pp. 79–85. (In Russian).

D'yachenko A. G. and Mikheyev V. K. (2003), “Drevnerusskiy arkheologicheskii kompleks XII–XIII vv. u s. Gaydary (Zmeyev kurgan)”, in *Khazarskiy al'manakh*, Vol. 2, Kiev, Kharkov and Moscow, pp. 145–60. (In Russian).

“Ipat'yevskaya letopis’” (1843), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. II, Izdatel'stvo Eduarda Pratsa, Saint Petersburg. (In Russian).

“Ipat'yevskaya letopis’” (1908), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. II, Izdatel'stvo Eduarda Pratsa, Saint Petersburg. (In Russian).

Kalendar' velikogo posta, available at: <https://bogoslav-kubansobor.ru/shestaya-nedelya-velikogo-posta.php> (accessed February 23, 2022). (In Russian).

Kal'kulyator Paskhi, available at: https://sterx.ru/ru_a_pasha-calc.html (accessed February 23, 2022). (In Russian).

Kamentseva E. I. (2003), *Khronologiya*, Aspent Press, Moscow. (In Russian).

KBCh 1950. – *Kniga Bol'shomu Chertezhu* (1950), AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

- Klimishin I. A. (1985), *Kalendar' i khronologiya*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Kudryashov K. V. (1948), *Polovetskaya step'*, Geografiz, Moscow. (In Russian).
- Kulakovskiy Yu. A. (1898), "Khristianstvo u alan", *Vizantiyskiy vremennik*, Vol. V, Issue 1–2, pp. 1–18. (In Russian).
- Kulakovskiy Yu. A. (1899), *Alany po svedeniyam klassicheskikh i vizantiyskikh pisateley*, Kiev. (In Russian).
- "Lavrent'yevskaya letopis'" (1926), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. I, AN SSSR, Leningrad. (In Russian).
- Litopys rus'kyy* (1989), translated from Old Rus'ian by L. Ye. Makhnovets, Dnipro, Kyiv, 591 p. (In Ukrainian).
- Lyaskoronskiy V. G. (1907), *Russkiye pokhody v stepi v udel'no-vechevoye vremya*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Mavrodin V. V. (1940), *Ocherki istorii Levoberezhnoy Ukrainy*, LGU, Leningrad. (In Russian).
- Miller V. F. (1887), *Osetinskiye etyudy*, Vol. III, Imperatorskiy Moskovskiy universitet, Moscow. (In Russian).
- Motsya A. P. (1990), *Pogrebal'nyye pamyatniki yuzhnorusskikh zemel' IX–XIII vv.*, Naukova dumka, Kiev. (In Russian).
- Nedoshivina O. A. and Popova E. A. *Gaussa paskhaliya dlya opredeleniya goda po izvestnoy date pravoslavnoy paskhi*, available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/38641975.pdf> (accessed February 23, 2022). (In Russian).
- "Patriarshaya ili Nikonova letopis'. Patriarshaya Devyataya" (1862), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. IX, Izdatel'stvo Eduarda Pratsa, Saint Petersburg. (In Russian).
- Pimenova M. V. and Kravchenko N. V. *Zaglyadyvaya za vual'slov: o chem mogut rasskazat' nazvaniya dney nedeli v russkom i angliyskom yazykakh*, available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/zaglyadyvaya-za-vual-slov-o-chyom-mogut-rasskazat-nazvaniya-dney-nedeli-v-russkom-i-angliyskom-yazykah/viewer> (accessed January 15, 2022). (In Russian).
- Pletneva S. A. (1981), "Pechenegi, torki, polovtsy", *Stepi Evrazii v epokhu srednevekov'ya (Arkheologiya SSSR)*, Nauka, Moscow, pp. 213–21. (In Russian).
- Pletneva S. A. (1990), *Polovtsy*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- "Radzivilovskaya letopis'" (1989), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. XXXVIII, Nauka, Leningrad. (In Russian).

Rybakov B. A. (1952), “Russkiye zemli po karte Idrisi 1154 goda”, *Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii material'noy kul'tury*, Vol. 43, AN SSSR, Moscow, pp. 3–44. (In Russian).

Sayanyu M. I. (2009), *Zmivivshchyna – Slobozhanshchyny perlyna*, Krossroud, Kharkiv. (In Ukrainian).

Serafimov V. “Paskhaliya”, in *Brokgauz i Efron*, available at: <http://paskha.gatchina3000.ru/pashaliya.html> (accessed February 23, 2022). (In Russian).

Sibil'ov M. V. (1950), “Arkheolohichni pam'yatky na Dintsi v zv'yazku z pokhodamy Volodymyra Monomakha ta Ihorya Sivers's'koho”, *Arheologia*, Vol. IV, Kyiv, pp. 99–114. (In Ukrainian).

Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. (1986), Vol. 11, Nauka, Moscow. (In Russian).

Tablitsy faz Luny i momentov prokhozheniya apogeya i perigeya, available at: http://www.astronet.ru/db/moon/moontable.html?cur_year=1111&ph0=on&ph2=on (accessed February 23, 2022). (In Russian).

Tatishchev V. N. (1963), *Istoriya Rossiyskaya*, Vol. II, AN SSSR, Moscow and Leningrad.

Tatishchev V. N. (1964), *Istoriya Rossiyskaya*, Vol. III, AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Trinadtsataya nedelya 1111 goda, available at: <https://calendar.ru/1111/13-week> (accessed February 23, 2022). (In Russian).

Fedchenko O. D. (2021), “Novyy vzglyad na ‘krestovyy pokhod’ Monomakha na polovtsev v 1111 godu”, *Zmiyevskoye krayevedeniye*, No. 1, pp. 3–7. (In Russian).

Shakhmatov A. A. (1916), *Povest' vremennykh let*, Vol. I, Moscow. (In Russian).

Shramko B. A. (1962), *Drevnosti Severskogo Dontsa*, KhGU, Khar'kov. (In Russian).

Pritsak O. (1982), “The Polovcians and Rus'”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. II, Wiesbaden, pp. 321–80.

О. Б. Бубенок, М. В. Торпіка

**ДОСТОВІРНІСТЬ ЛІТОПИСНИХ ДАНИХ ПРО ПОХІД
ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1111 Р.
(ХРОНОЛОГІЧНИЙ, ГЕОГРАФІЧНИЙ
ТА МУЗЕЙНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ)**

Дослідження історії половців кінця XI – початку XIII ст. традиційно базувалося на даних давньоруських літописів. Проте в літописах

іноді спостерігалися розбіжності, тому виникала недовіра до викладу послідовності деяких подій давньоруськими літописцями. Особливо це стосується відомостей про похід Володимира Мономаха проти половців на “Дон” у 1111 р. Найдокладніші відомості про цей похід містяться в Іпатіївському і Воскресенському літописах, саме тому вони стали об’єктом дослідження. Однак між ними є розходження, тому головна мета запропонованого дослідження – визначення ступеня достовірності інформації про похід Володимира Мономаха проти половців у 1111 р., що міститься в цих літописах. Це потребувало вирішення окремих питань. Зокрема, дуже сумнівною видається рання дата Великодня в 1111 р. – 2 квітня (неділя). Це змусило авторів статті звернутися до історії великодньої традиції та математичної перевірки даних літописних текстів, що підтвердило цю літописну дату. Проте сама дата прибуття на “Дон” (Сіверський Донець) війська Володимира Мономаха різняться в обох списках літописів: за даними Іпатіївського літопису, це сталося “в шестую неделю поста”, а згідно з Воскресенським літописом – “в пятаю неделю поста”. Як виявилось, укладачі цих двох літописів дотримувалися різних хронологічних підходів, але, незважаючи на це, дали одну дату – 19 березня. Між сучасними дослідниками ще й досі існують жваві суперечки щодо локалізації згаданих у літописах половецьких центрів – Шаруканя (Чешуєва) та Сугрова. На сьогодні можливо локалізувати лише половецький центр Шарукань на місці сучасного міста Змієва, бо мовою половців ім’я їхнього хана Шарукана означало “Дракон, Змій”. Аналіз даних літописів свідчить про те, що населення половецьких містечок було змішаним: тут були не лише половці, а й представники землеробського християнського світу. Про цю строкатість населення свідчать експонати з археологічних колекцій Зміївського краєзнавчого музею, вперше використані та опубліковані. Отже, даним Іпатіївському літопису про похід Володимира Мономаха проти половців у 1111 р. можна довіряти в певних межах.

Ключові слова: половці, Володимир Мономах, давньоруські літописи, хронологія, літописна географія, Шарукань, археологічна колекція

Стаття надійшла до редакції 12.08.2022